

УДК 316.001:101

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i31.1007>**В. Ф. Ятченко**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0533-8580>доктор філософських наук, професор,
професор кафедри соціології

Державного університету телекомунікацій

О. В. ОлійникORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0568-7940>

кандидат соціологічних наук, доцент,

доцент кафедри методології та методів соціологічних досліджень
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

СОЦІАЛЬНА ТРАВМА І ПРОБЛЕМА ІДЕНТИЧНОСТІ

Постановка проблеми. Однією з найістотніших ознак та умов існування соціальної спільноти є функціонування в її середовищі колективної свідомості. Своєю чергою колективна свідомість усталеної соціальної групи (племені, етносу, нації, класу) неможлива без історичної пам'яті, спільної для особистостей, які становлять цю групу. Невідкличним (а подеколи й визначальним) елементом історичної пам'яті усталеної соціальної групи є спогади про спільні для неї трагічні випробування, удари долі, котрі так чи інакше мали істотний вплив на існування й розвиток спільноти, позначилися на міжособистісних стосунках членів групи, їхній тожсамості. Такого ґтибу події у філософії, соціології, соціальній психології заведено називати *соціальними травмами*.

Актуальність дослідження соціальної травми в сучасній філософській чи соціологічній літературі зумовлена самою природою суспільних відносин початку XXI ст. Доводиться констатувати, що людська історія надто часто як усталювалася, так і трансформувалася саме через соціальні травми локального, цивілізаційного й глобального масштабів. Недарма ж видатний сучасний соціолог П. Штомпка вважає, що в суспільних науках з кінця XX ст. соціальна травма посідає місце парадигмального маркера [9].

Зрозуміло, що будь-який поглиблений аналіз соціальної травми можна розпочати лише після попереднього категоріального визначення її змісту. З огляду на це соціальну травму можна тлумачити як трагічну подію, що закарбовується у свідомості особистості чи соціальної групи на емоційному й раціональному рівнях і призводить до трансформацій у сприйнятті навколишніх реалій і самого об'єкта цієї травми [11, с. 119].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Своєю популярністю соціальна травма як автономний об'єкт вивчення зобов'язана польському соціологу П. Штомпці. У своїх працях П. Штомпка детально аналізує суспільні фактори, які зумовлюють соціальні травми, класифікує форми

їхнього прояву та найпоширеніші психологічні й соціальні наслідки [9].

П. Штомпка зауважує, що соціальну травму відрізняє від інших форм переживання трагічного перебігу подій у суспільстві низка специфічних обставин:

- люди (жертви травми) не мали впливу на виникнення травми. Сюди належать травми, спричинені війнами, репресіями, радикальними реформами, соціальними наслідками природних катаклізмів;

- для того, аби стати травмою, подія мусить усвідомитися причетними до неї особистостями, соціальними групами саме як травма;

- будь-яка соціальна травма має свої соціальні й культурні передумови [9, с. 8].

У сучасній соціологічній та філософській літературі соціальна травма здебільшого розглядається в контексті аналізу травматичних подій в історії конкретної соціальної групи. Так, осмислення трагедії цілого етносу крізь призму визначень соціальної травми відбулося, починаючи з другої половини XX ст., у теологічній [2], психологічній [3], історичній [14; 15], наукового та публіцистичного ґтибу літературі, присвяченій висвітленню одного з найстрашніших досвідів минулого століття – досвіду Голокосту.

Виключно важливе значення для дослідження природи соціальної травми, передумов її виникнення, безпосередніх та віддалених у часі наслідків її прояву має осмислення в науковій, публіцистичній та художній літературі явища Голодомору в Україні 1932–1933 рр. Маємо великий обсяг праць з історичного [6], мемуарного [4], значно менший – із філософського [10] аспектів дослідження Голодомору. Про специфіку соціальної травми жителів окупованих гітлерівцями територій пише О. Стяжкіна [7]. Є й чимало цінних праць з дослідження соціологами й психологами соціальної травми, спричиненої Чорнобильською трагедією.

Однак, попри наявний обсяг досліджень, в яких порушуються проблеми соціальної травми,

значно бідніше виглядає пласт філософських вимірів цього феномена.

З огляду на цю обставину мету статті становить аналіз одного з виявів екзистенційного виміру соціальної травми – *впливу соціальної травми на феномен соціальної ідентичності*.

Результати дослідження. В недавній історії України й за сучасних українських реалій соціальні травми мають серйозний вплив на трансформації у сфері соціального досвіду й на самопочуття особистостей, що репрезентують різні соціальні прошарки населення. Це не лише одномоментні трагічні події, як-то Чорнобильська катастрофа, кров і переживання наруги над власною й колективною гідністю на Майдані, загарбання Росією Криму чи постійні перемирення надій, а зати́м розчарування в політиці змінюваних президентів та урядів, потрясіння, викликані пандемією коронавірусу. Це також і тривале впродовж десятиліть вимирання й зникнення з мапи України сотень сільських населених пунктів, і пов'язані з цими зникненнями зміни способу життя й духовності мільйонів сільських жителів [12, с. 183], і затяжна російсько-українська війна на Донбасі. Довготривалість породжених цими соціальними травмами фрустрацій і віддалених соціальних, світоглядних і психологічних наслідків нагально потребує серйозних комплексних досліджень.

Склалося так, що в науковій літературі, розглядаючи трагічні події в історії якої-небудь спільноти, за самостійний об'єкт дослідження автори найчастіше обирали соціальний конфлікт, причини його виникнення, форми й фази перебігу, способи запобігання, релаксації й розв'язання. Соціальна ж травма нерідко поставала в дослідницькому тексті як супровідний феномен. Навіть у працях відомих істориків і філософів Ф. Броделя, Ж. Ле Гофа, Н. Дейвіса, М. Гефтера явище соціальної травми репрезентоване помітно скупіше [13, с. 134].

Причина тут, вочевидь, приховується в недостатній увазі автора до категоріального апарату дослідження, що виявляється наразі в заміщенні одного явища іншим. Соціальну травму не слід ототожнювати з близьким до неї за змістом явищем соціального конфлікту. В категоріальному вимірі це подібні, але аж ніяк не тотожні терміни. Соціальна травма й соціальний конфлікт можуть бути зумовлені різними факторами. Соціальна травма може виникнути як психологічний і соціальний вислід природних явищ – землетрусу, який призвів до залишення людьми звичних місць проживання, посухи чи надмірних опадів, що спричинили недорід і голод із масовою смертністю тощо, і не супроводжується конфліктними явищами в соціумі. А ось різноманітні форми поєднання соціальних конфліктів і соціальних

травм у суспільному організмі – явище вельми поширене й досить відоме народній пам'яті й літературі: від белетристики й есеїстики до наукових розвідок.

Надзвичайно важливим для дослідження соціальної травми є вивчення її екзистенційного аспекту. Цей аспект постає як багатогранне явище з великим спектром відтінків. Прикладом вузлових точок перетину феномена соціальної травми з межовими вимірами людського буття, на тлі яких відбуваються екзистенційні прориви в культуротворчих зусиллях людини, можна назвати зв'язки соціальної травми з істиною, зі свободою, з мовою, з просторово-часовим континуумом. У шерезі таких точок набувають прояву, зокрема, надзвичайно важливі в житті особистості й соціальної групи світоглядно-психологічні моменти *втрати екзистенційної безпеки, втрати особистістю чи групою своєї ідентичності, тожсамості*. Ціла низка видозмін соціальної травми зумовлює відчуття цілковитої беззахисності особистості або й цілої соціальної групи перед навколишніми реаліями аж до постійного ризику втрати власного існування.

Прикладами таких небезпек й екзистенційних переживань цих небезпек просто-таки переповнена українська історія. Це відчуття й сьогодні добре знайоме українцям прифронтових територій Донбасу, районів, що межують з Кримом, особливо в перші дні й місяці воєнних дій [12, с. 185]. Така ж світоглядна настанова домінувала у свідомості євреїв, ромів, караїмів, кримчаків під час гітлерівської окупації, вона ж панувала у світовідчутті в'язнів сталінських та нацистських концтаборів.

Подібні екзистенційні небезпеки вражають своєю багатолітністю, обмеженою методичністю, малопомітністю на перших фазах виникнення. Вони здатні підважити, звести нанівець прагнення особистості чи групи до самоствердження, до збереження своїх культурних надбань, відчуттів власної окремішності, власних цінностей, спричинених попередніми самоідентичностями.

Окремо слід зупинитися на переживанні *небезпеки втрати особистістю чи групою своєї ідентичності, тожсамості*. Вона існує на особистісному й колективному рівнях [8].

Якщо вести мову про *особистісну* ідентичність та її пертурбації під впливом соціальних травм, то слід зауважити, що в суспільному житті втрати особистістю самоідентичності відбуваються під впливом цілої низки факторів, зокрема, уніфікації естетичних уподобань, моральних і педагогічних норм, а назагал навіть уніфікації способів життя представників різних націй, країн, цивілізацій. Особливого значення уніфікаційні процеси набувають в постіндустріальну епоху – епоху глобалізаційних тенденцій, стандартизації виробничих процесів, процесів і продуктів інду-

стрії дозвілля, мовних конструктів, ритмів, уялень про суть і періодизацію історичного перебігу.

Відома життєва драма австрійського письменника й публіциста Жана Амері (Ганса (Хаїма) Майєра) виступає в цьому плані повчальною ілюстрацією. У 1935 р. у Німеччині були прийняті закони, які увійшли в історію під назвою Нюрнберзьких законів. Згідно з ними євреї втрачали громадянську рівноправність в державі, заборонялися змішані шлюби між євреями та людьми німецької або «спорідненої» з німецькою крові. Євреям заборонялося наймати жіночу прислугу неєврейської крові, молодшу за 45 років, тощо. Ознайомившись зі змістом цих законів, Ж. Амері раціонально й емоційно осягнув, що означає бути євреєм у гітлерівській Німеччині і, за його ж словами, вперше відчув, що й він є євреєм. Це докорінним чином вплинуло на його ціннісний світ і життєву програму. Публіцист емігрував до Франції, став членом Руху опору, після арешту був в'язнем кількох гітлерівських концтаборів. Після цього Ж. Амері змінив ім'я, довго не хотів писати по-німецьки, став одним із розробників концепції інтегрального гуманізму.

Ось так соціальна травма цілковито змінює духовний світ людини, надає їй нових самоідентифікацій і притлумлює низку старих. У такий спосіб соціальна травма корегує відповіді на запитання, з якими особистість відвіку звертається до самої себе: чи я нині така сама, якою була раніше? А якщо я змінилася, то як мені бути з собою попередньою? Й як я, змінюючись, зберігаю або можу (чи мушу) зберегти свою цілісність?

Чимало «білих плям» і в розумінні впливу соціальної травми на природу та трансформації *колективної* ідентичності й самоідентичності. Особистість має багато таких ідентичностей: релігійну, сімейну, станову, професійну, регіональну, національну, расову тощо [1, с. 32] Між цими ідентичностями можуть виникати розбіжності або навіть антагонізми. Так, у процесі пробудження національної самосвідомості в середовищі етносу, котрий перебуває у складі держави, панівна нація якої притлумлює вияви національної свідомості в духовності представників інших етносів, виникає усвідомлення розбіжності між державною й національною ідентичностями. Така розбіжність під впливом соціальної травми, одержаної від переживання фактів національного насилля (репресій, запровадження асиміляційних заходів), може посилитися, викликаючи до життя позицію спротиву і відкидання нав'язуваних зовні ідентичностей. Це можуть бути нові ідентичності, які група не може сприйняти і розцінює їх впровадження як загрозу втратити те найцінніше й найважливіше, з чим себе ідентифікує. Наприклад, реформи патріарха Нікона деякими вірянами були сприйняті як спроба спотворити суть хри-

стіянства, а самим вірянам накинути нову ідентифікацію – ототожнення з тими християнами, яким уже чужа давня обрядовість. Це й зумовило виникнення феномена старообрядництва.

Можна навести також новіші й ближчі нам приклади. Український селянин з давніх-давен був відданим важливому для себе елементу колективної самоідентифікації, відповідно до якого почував себе господарем своєї землі й годувальником людей. Згідно ж з постулатами ленінізму селянство є у своїх кращих виявах лише союзником справжнього гегемона історичного процесу – пролетаріату. До того ж, союзником, який зберігає давню дрібнобуржуазну свідомість, що зближує його з класом експлуататорів-глітаїв. Український селянин справедливо вбачав у такий новій ідентичності приниження й упослідження себе, а насильницьке накидання цієї тези за допомогою не тільки пропаганди, але й засобів терору поставало як джерело соціальної травми.

Або інший приклад. Зі зростанням національної самосвідомості та із донесенням до широкого загалу здобутків археології, історії, етнології більшість українців уже вважають неістинною і принизливою впроваджувану десятиліттями ідентифікацію себе з «молодшим братом» росіян і сприймають нав'язування таких переконань через освіту чи пропаганду як нанесення соціальної травми.

Але існують й інші, протилежні за змістом і спрямованістю, наслідки дії колективної соціальної травми.

Тисячі українців здобули трагічний досвід жертв Чорнобильської катастрофи, а разом з ним – й одну з нових колективних самоідентифікацій: «я – постчорнобилець, яким не був раніше». І цей травматичний досвід став визначальним чинником у світоглядних настановах і системі самоідентифікацій великої соціальної групи чорнобильців. «...Порівняння для психологічного самопочуття різних категорій населення не заперечують того, що для мешканців 2-ї і 3-ї зон ураження й особливо переселених Чорнобиль залишається стресовою домінантою, яка визначає їхнє загальне світосприйняття. «Образ потерпілих» став своєрідною стигмою, і в більшості переселених відбулося повне «рольове поглинання». Сприйняття себе «жертвою аварії» стало їхньою базовою самоідентичністю» [5, с. 111]. Граничного вияву процесу екзистенційних переживань у сфері соціальних практик набувають також за умов насильницької національної, релігійної, культурної асиміляції однією соціальною групою іншої (інших).

Висновки. Етноідентичні практики продукують різноманітні форми прояву етнічної ідентичності, залежно від того, яку світоглядну налаштованість демонструє суб'єкт ідентичності стосовно самого себе й інших етнічних груп:

етноцентризм, етнодомінування, етнофанатизм, націоналізм, етнонегативізм, етноелімінація, етнотолеранція [1, с. 43]. Кожна з вищезазначених форм може втиснутись у ціннісно-світоглядну сферу особистості й зумовити здійснення цією особистістю прориву в трансцендентальний вимір людського буття й набуття нею нового екзистенційного досвіду. Під впливом соціальної травми такий досвід може постати й як продуктивний, культуротворчий (усвідомлення себе як особи, відповідальної за події й процеси у суспільному житті), й як деструктивний, що призводить до трагічних наслідків не тільки в житті самої особистості, але і в значно ширших масштабах.

Глибоке і всебічне вивчення проблеми ролі соціальної травми у функціонуванні соціальних ідентичностей здатне розширити спектр бачення причин і форм вияву соціальних конфліктів в українському соціумі.

Література

1. Бичко О. Профілі української ідентичності. Соціально-психологічний аналіз. Київ : Київський університет, 2007. 281 с.
2. Вайс Д., Беренбаум М. Голокост і Заповіт. Поза межами розуміння. Богослови та філософи про Голокост. Київ : Дух і Літера, 2009. С. 110–119.
3. Візель Е. Ніч. Світанок. День. Київ : Дух і Літера, 2006. 266 с.
4. Гойченко Д. Красный Апокалипсис: сквозь раскулачивание и Голодомор. Київ : А-Ба-Ба-Га-Ла-Ма-Га, 2013. 399 с.
5. Злобіна О., Тихонович В. Суспільна криза і життєві стратегії особистості. Київ : Стило, 2001. 237 с.
6. Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 335 с.
7. Стяжкіна О. Стигма окупації: радянські жінки в самобаченні 1940-х рр. Київ : Дух і Літера, 2019. 384 с.
8. Судин Д. Українцями народжуються чи стають? *Український тиждень*. 2019. № 5. С. 27–29.
9. Штомпка П. Социальное изменение как травма. *Социс*. 2001. № 1. С. 6–16.
10. Ятченко В. Духовний світ української людини в часи Голодомору. Соціоантропологічні й смисложиттєві виміри Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Київ : Міленіум, 2018. 155 с.
11. Ятченко В. Соціальна травма як маркер суспільних процесів. Філософська антропологія та цивілізаційні виклики сучасності. *XIV Шинкаруківські читання*. Київ, 2019. С. 118–121.
12. Ятченко В. Соціальна травма у філософському й соціологічному знанні. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 145 (6). Ч. 2. С. 183–186.
13. Ятченко В., Олійник О. Соціальна травма як конфліктогенний чинник в українознавстві й українській історії. *Українознавчий альманах*. 2019. Вип. 25. С. 133–140.
14. Bauer, Y. *The Holocaust Perspective*. Seattle : University of Washington Press, 1978. 436 p.
15. Witwicky, B. *The Other Holocaust: Many Circles of Hell*. Washington, DC, 1980. 96 p.

Анотація

Ятченко В. Ф., Олійник О. В. Соціальна травма і проблема ідентичності. – Стаття.

Історична пам'ять, поза якою немислиме існування будь-якої людської спільноти, з необхідністю включає в себе цілу множину суголосних і різнобіжних чинників. Необхідним (а інколи й визначальним) елементом історичної пам'яті будь-якої усталеної соціальної групи виступають спогади про спільні для неї знакові події, котрі мали істотний вплив на існування й розвиток спільноти, призвели до змін в уявленнях членів цієї спільноти про свою своєрідність, своє місце в історії, в середовищі інших спільнот, вплинули на формування, збереження чи послаблення налаштувань, аспірацій, ідеалів членів цієї спільноти. Історія людства протікала так, що велику частку знакових подій у житті спільнот становили різної форми і різного значення трагедії, фрустрації, катастрофи, які так чи інакше позначилися на способі життя, веденні господарства, місцеперебуванні, тяглоті традицій, що домінують в цій спільноті. Подібні фактори здатні вплинути також на якість міжособистісних стосунків та на відносини всередині групи, зрештою – на самоусвідомлення (самоідентичність) членів спільноти чи групи, що входять до складу цієї спільноти.

Таке явище у філософії, соціології, психології називають соціальною травмою. Соціальну травму можна визначити як трагічну подію, що втинається в свідомість особистості чи соціальної групи на емоційному й раціональному рівнях і призводить до трансформацій у сприйнятті навколишніх реалій, об'єкта (ідентифікації) і самого суб'єкта цієї травми (самоідентичності). Соціальну травму не слід ототожнювати з соціальним конфліктом. Соціальну травму особистості чи групи може зумовити не лише соціальний конфлікт, вона може виникнути внаслідок якихось природних катаклізмів, результатом яких стали зміни, що вплинули на самоідентифікацію особистості або групи. При цьому слід враховувати фактор множинності ідентифікацій у духовному світі як особистості, так і спільноти, тож доводиться говорити про втрати тих або інших ідентичностей під впливом соціальної травми.

Ще не досить дослідженим у нашій літературі залишається важливий і в теоретичній, і в культурно-практичній площині екзистенційний аспект функціонування та наслідків соціальної травми. Це багатогранне явище з великим спектром відтінків. Прикладом вузлових точок перетину феномена соціальної травми з межовими вимірами людського буття, на тлі яких відбуваються екзистенційні прориви в культуротворчих зусиллях людини, можна назвати зв'язки соціальної травми з істиною, зі свободою, з мовою, з просторово-часовим континуумом існування й діяльності особистості чи групи. Важливими є також світоглядно-психологічні моменти втрати екзистенційної безпеки, втрати особистістю чи групою частини своїх ідентичностей. Поширення в сучасному світі глобалізаційних явищ, універсалізації виробничих і сповивальних процесів уможливорює звуження спектра практик, які підтримують в соціальних групах відчуття власної окремішності, цінності цієї окремішності, що призводить до суперечливих наслідків.

Чільне місце серед різноманіття соціальних травм спільноти посідають травми у сфері національного буття, в площині етнічної ідентичності, які найчастіше зумовлюються явищами насильницької етнічної, релігійної, культурної асиміляції і продукують такі види етнічних практик, як етноцентризм, етнодомінування, етнофанатизм, етhoneгативізм, етноелімінація, етнонігілізм. Під впливом соціальної травми набутий досвід може постати й як продуктивний, культуротворчий (усвідомлення себе як особи, відповідальної за події й процеси в суспільному житті), й як деструктивний, що призводить до трагічних наслідків не тільки в житті самої особистості, але і в значно ширших масштабах.

Ключові слова: соціальна травма, історична пам'ять, колективна пам'ять, екзистенційний вимір людського буття, екзистенційний вимір соціальної травми, соціальна ідентичність, етнічна ідентичність, соціальні спільноти, етнічні спільноти.

Summary

Yatchenko V. F., Oliinyk O. V. Social trauma and the problem of identity. – Article.

Historical memory, which is a part of any human community, is inconceivable, necessarily includes a whole host of similar and different factors. A necessary (and sometimes defining) element of the historical memory of any stable social group are memories of common landmark events that have had a significant impact on the existence and development of the community, led to changes in the perceptions of members of this community place in history among other communities. They have influenced the formation, maintenance or weakening of attitudes, aspirations, ideals of members of this community. A large part of such events in the life of communities was different forms and severity of tragedy, frustration, catastrophe, which affected the way of life, farming, location, longevity of traditions prevailing in this community. Such factors can also affect the quality of interpersonal relationships and intergroup relationships within a group, and ultimately the self-awareness (self-identity) of members of a community or group that is part of that community.

This phenomenon in philosophy, sociology, psychology is called social trauma. Social trauma can be defined as a tragic event that cuts into the consciousness of an individual or social group on emotional and rational levels and leads to

transformations in the perception of surrounding realities, object (identification) and the subject of this trauma (self-identity). Social trauma should not be equated with social conflict. Social trauma of an individual or group can be caused not only by social conflict, it can arise as a result of some natural cataclysms, which resulted in changes that affected their self-identification. This should take into account the factor of multiple identities in the spiritual world of both the individual and the community, so we have to talk about the loss of certain identities under the influence of social trauma.

The existential aspect of the functioning and consequences of social trauma remains important in our literature, both in the theoretical and in the cultural-practical plane. This is a multifaceted phenomenon with a wide range of shades. An example of the nodal points of intersection of the phenomenon of social trauma with the boundary dimensions of human existence, in the field of which existential breakthroughs occur in human cultural efforts, is the connection of social trauma with truth, freedom, language, space-time continuity of existence or activity. Also important are the ideological and psychological aspects of the loss of existential security, the loss of an individual or group of part of their identities. The spread of globalization phenomena in the modern world, the universalization of production and wrapping processes makes it possible to narrow the range of practices that maintain in social groups a sense of their own separateness, the value of this separation, which leads to contradictory consequences.

An important place among the diversity of social traumas of the community is occupied by traumas in the sphere of national existence, in the plane of ethnic identity, which are most often caused by violent ethnic, religious, cultural assimilation and produce such types of ethnic practices as ethnocentrism, ethno-domination, ethno-ethnicity. Under the influence of social trauma, the acquired experience can appear both as a productive, cultural (awareness of oneself as a person responsible for events and processes in public life), and as destructive, which leads to tragic consequences not only in the life of the individual but also on a much wider scale.

Key words: social trauma, historical memory, collective memory, existential dimension of human existence, existential dimension of social trauma, social identity, ethnic identity, social communities, ethnic communities.